

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

Comparative Study of the Tree, Water and Light in poem of Sohrab Sepehri and Octavio Paz *

Mohammad Pashaie¹✉, Hasan nouri²

Abstract

1. Introduction

Comparative studies of the poems of great poets assist in the affinity among different nations and the recognition of their outlooks and sometimes under the aegis of these studies, the possibility of better understanding of their poems and their effective criticisms is ensured. Sohrab Sepehri and Octavio Paz are among those poets who, due to their excessive interest in the culture of India and world mythology, have a similar poetical approach, especially towards the basic elements of the entity, tree, water and light and since in mythological context these elements have a coherent relationship, they have appeared with a same function in the poems of Sepehri and Paz.

2. Methodology

In this study, the functions of these natural elements in their poems have been studied and expressed in a descriptive-analytical method. Both of these poets using mythological construct, have reflected the union between the human and tree, the union among tree, water and light, and the union between water and light, and finally the deep relationship among human, tree, water and light have reflected in a similar poetical utterance which understanding this not only helps in the analysis of many of the odd and weird poetical compounds of

* Article history:

Received: 4 October 2023

Received in revised form 13 February 2024

Journal of Comparative Literature

Year 15, No. 29, 2024

Accepted 20 February 2024

Published online: 21 February 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. **Corresponding author:** Associate Professor in Department of Persian Language and Literature, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: m_pashaie@yahoo.com
2. PH.D Student of Persian Language and Literature , Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: hassannoury69@gmail.com

these two poets, but also in the demonstration of their poetic pulchritude and under the aegis of this study the link between Sepehri and Paz from a poetic and mythologic approach is revealed. Through the analysis of profound links among the elements of tree, water, and light in the poems of Sepehri and Paz, it is concluded that these elements in the poems of these two poets lead into an ontological union and these elements and poets are depicted as a “unitary truth”.

3. Discussion

This research investigates the poems of Sepehri and Paz from an Indian mythology perspective in the form of the American school of comparative literature. In the poetic aspect of these two poets, the common points of these myths with the Iranian and Mexican mythologies are highlighted. Due to familiarity with the Indo-Iranian culture and the connection and similarities of the world's mythologies, Sepehri and Paz have been fascinated by the rich Indo-Iranian culture in search of primitive purity and pure truth. They find the primary roots of their first union with the universe in these beliefs. These ancient beliefs have penetrated their unconscious poetic language so much that it not only has not diminished the clarity of their expressions but also manifested naturally in their poetic language. Because of this clarity, it is sometimes neglected by the readers and researchers, and sometimes some of their expressions are considered to be the product of verbal accident.

There are significant similarities in terms of the connection of the roots and the initial interactions due to their coexistence in Iranian and Indian mythologies. This research helps us in identifying the evolutions and the primary structure of these myths. This coexistence, followed by cultural and ethnic entanglement, requires comparing these two mythologies by researchers. The Indo-Iranian people have a common origin and are separated from the Indo-European race. Differences have been created in their geography, culture and mythology over a long time.

4. Conclusion

In the poems of Sohrab Sepehri and Octavio Paz, the three natural elements of tree, light and water, with a mythological face and due to the special originality of these elements, are so mixed together in the

semantic and verbal context with the same function that by examining and comparing their common themes, their fundamental effects, which brings these two poets deeply close to each other emerge. What connects these two poets in terms of poetry and publicity is the common intellectual spirit in their poetry. Both of them have turned to Indian culture in search of the primary truth and purity of life, and one of their main concerns has been the ancient myths of various nations. Sohrab Sepehri wrote his poems under the influence of Indian-Iranian mysticism and believed that nature has a soul. Also, in the chapter of Sohrab Sepehri's last book, "The Blue Room", his interest in Indian culture is evident. In addition to Paz' poems, in which the effect of Indian culture is obvious, a clear sign of his interest in Indian mythology can be observed in Octavio Paz's latest book entitled "In the Light of India".

The mythological tree is one of the main intellectual foundations of Sohrab Sepehri and Octavio Paz in which perception of their poetry and related concepts can be achieved in the light of the understanding of its mythological functions. The holy fig is one of the most important mythological trees, which entered into their poems due to the familiarity of Sepehri and Paz with Indian culture.

In addition to the fig tree, the most important and dynamic diagram of the mythological tree is the presence of the tree and the plant as a "genealogical image" in the poems of these two poets. Belief in the birth of a plant, which shows the ultimate sanctity of plants, especially trees, has created a symbolic and deep bond between man and tree, and as a result, our deep bond between woman and tree.

The connection between water and tree is a natural that is formed in the poems of Sepehri and Paz mostly based on the mythological image. Therefore, the cause of the creation of the world is purity, rebirth and resurrection, and manifestation of the continuous new time. In the poems of Paz and Sepehri, where these two elements and their equivalents are mixed together like creatures and they are used instead of each other and a deep intellectual connection is established based on this attitude.

Water and light, as two astonishing and heavenly substances, have an unbreakable bond with each other, and in relation to the tree, they indicate the spiritual dimension of the tree and man. These two poets in the scope of existence reach a general unity in search of the primary

truth and cosmic unity of the connection between man and tree, tree and light, tree and water and light and water, and they consider other elements of nature and existence as their own by expressing each of these elements. Perception of the stanzas of these two poets depends on understanding of the connection of these elements in the mythological context. This principle clarifies their strange poetic phrases and combinations and, in a general view, brings these two poets closer to each other who are from two different nationalities.

Keywords: Sohrab Sepehri, Octavio Paz, tree, light, water.

References[in Persian]

The Holy Quran

Ardalani, Sh. (2016). "The Function of Myths in Sohrab Sepehri's Poems", *Quarterly Journal of Mystical Literature and Mythology*, spring, (42), 11-42 (in Persian)

A selection of Rigveda hymns (1993). collected by Mohammadreza Jalali Naeni, Tehran: Nogreh (in Persian)

Bastid, R. (2012). *The science of Myth*, translated by Jalal Sattari, Tehran: Tos. (in Persian)

Bhagudgita (1995). *The hymn of the gods*, translated by Mohammad Ali Movahhed, Tehran: Khwarazmi Publishing Company. (in Persian)

Bondehsh (1989). Report of Mehrdad Bahar, Tehran: Tos. (in Persian)

Borges, J. (2009). *This art of poetry*, translated by Meyimant Mirsadeghi and Homa Matin Razm, Vol. 2, Tehran: Nilofar. (in Persian)

Cook, R. (2008). *The Tree of Life*, translated by Sosan Salimzadeh and Helina Maryam Qaemi, Tehran: Jeyhoon. (in Persian)

Dubucour, M. (1994). *The Alive Mysteries*, translated by Jalal Sattari, Tehran: Markaz(in Persian)

Doty, W. (2007). *The World Myths*, translated by Abulqasem Esmailpour, 2nd edition, Tehran: Cheshme. (in Persian)

Eliade, M. (1993). *Treatise on the history of religions*, translated by Jalal Sattari, Tehran: Soroush(in Persian)

Eliade, M. (1988). *Myth and reality*, translated by Nasrullah Zengoui, Tehran: Papyrus(in Persian)

- Eliade, M. (2013). *Shamanism: ancient techniques of ecstasy*, translated by Mohammad Kazem Mohajeri, Tehran: Adyan Publishing(in Persian)
- Eliade, M. (2013). *Fundamental sacred texts from all over the world*, translated by Mani Salehi Allameh, 4-volume series, 3, Tehran: Faravan(in Persian)
- Hart, G. (1995). *Egyptian Myths*, translated by Abbas Mokhbar, Tehran: Markaz(in Persian)
- Jung, C. (2008). *Man and his symbols*, translated by Hassan Akbarian Tabari, Tehran: Dayereh(in Persian)
- Masoumi, Gh. (2008). *An introduction to the myths and ancient rituals of the world*, 2nd edition, Tehran: Sureh Mehr Publishing Company(in Persian)
- Mokhtarian, B. (2010). *An introduction to the mythological structure of the Shahnameh*, 1st edition, Tehran: Agah(in Persian)
- Mahmoudi, M.; Khademi, A. (2019). "Octavio Paz's sunstone and its influence on the mind and language of Shamlu". *World Contemporary Literature Research*, 24, (2), 565-582(in Persian)
- Paz, O. (1992). *The stone of the sun*, translated by Ahmad Mir Alaei, Tehran: Foroughi(in Persian)
- Paz, O. (1998). *Listen to me as you listen to the rain*, translated by Saeed Saeedpour, Tehran: Morwarid(in Persian)
- Paz, O. (1998). *Samander*, translated by Foulad Naziri, Tehran: Ahmadi Publications. (in Persian)
- Pourkhalghi Chatroudi, M. (2007). *The Tree of Shahnameh*, 2nd edition, Mashhad: Behnashar Publishing Company(in Persian)
- Safa, Z. (1999). *Epic writing in Iran*, 5th edition, Tehran: Amir Kabir.
- Sepehri, S. (2009). *Eight Books*, Tehran: Tahouri. (in Persian)
- Sepehri, S. (2010). *Blue Room*, Tehran: Marz Fekar. (in Persian)
- Shamisa, S. (2003). *A look at Sepehri*, Tehran: Sedaei Moaser. (in Persian)
- Taheri, A. (2011). "The sacred tree, the speaking tree and the formation process of Naqsh Waq", *Nazar Garden Scientific-Research Quarterly*, Architecture and Urban Planning Research Center, Winter, Year 8, (19), 43-54(in Persian)
- The Bible, Old Testament and New Testament* (1895), collected by the Iranian Book Society(in Persian)

- Tobe, K. (1996). *Aztec and Maya myths*, translated by Abbas Mokhbar, 1st edition, Tehran: Markaz(in Persian)
- Yost, F. (1997). "Historical perspective of comparative literature" translated by Alireza Anoushirvani, *Comparative Literature Studies*, vol. 3, pp. 33-60(in Persian)
- Zarrabiha, M. (2005); *Nagh Nab*, 2 volumes, Tehran: Binadel. (in Persian)
- Zomardi, H. (2006). *Comparative criticism of religions and mythology in Ferdowsi's Shahnameh, Nizami Khamsa and Logic of Birds*, 2nd edition, Tehran: Zavar. (in Persian)
- Zomardi, H. (2008). *Plant symbols and symbols in Persian poetry*, 1st edition, Tehran: Zovar(in Persian)

References[In English]

- Valdivia, Benjamin (2022). India as a reference in Octavio Paz, *Rapkatha Journal on interdisciplinary studies in humanities*, September, Vol 14, No: 3, 1-8.
- Wilson, Jason (1979). *Octavio Paz, a study of his poetics*, Cambridge University: London.

واکاوی تطبیقی درخت، نور و آب در اشعار سهراب سپهری و اکتاویو پاز*

محمد پاشایی^۱ (نویسنده مسئول)؛ حسن نوری^۲

چکیده

بررسی و تطبیق اشعار شاعران بزرگ در نزدیک تر ساختن ملل گوناگون و شناخت جهان بینی مشترک آن‌ها به ما یاری می‌رساند و در سایه این پژوهش‌ها امکان تفهیم بهتر شعرها و انتقاد مؤثر آن‌ها میسر می‌شود. سهراب سپهری و اکتاویو پاز از آن دسته شاعرانی‌اند که عمیقاً به سبب علاقه زیادشان به فرهنگ هند و اساطیر جهان، نگرش شاعرانه مشابهی را به‌ویژه در مورد عناصر بنیادین هستی، درخت، آب و نور دارند و از آنجایی که در بافت اساطیری، این عناصر با هم پیوندی ناگسستنی دارند، با کارکردی یکسان در شعرهایشان متجلی شده‌اند. در این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی کارکرد این عناصر در اشعار آنان بررسی و تبیین شده است. هر دو این شاعر در اشعار خود با بهره‌مندی از ساحت اساطیری، پیوند انسان با درخت، درخت با آب و نور، پیوند آب و نور و در نهایت پیوند ژرف انسان، درخت، آب و نور را با بیانی شاعرانه و مشابه هم منعکس ساخته‌اند که با درک این مسئله، نه تنها تحلیل بسیاری از ترکیبات غریب و نامأنوس شعری این دو شاعر آسان می‌شود بلکه زیبایی‌های شاعرانه آن‌ها نیز رخ می‌نماید و در سایه این تحلیل، پیوند سپهری و پاز از منظر نگرش شاعرانه و اساطیری پدیدار می‌شود. با واکاوی پیوندهای ژرف بین عناصر یاد شده، نتیجه حاصل این است که این عناصر در اشعار این دو شاعر به یک وحدت

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

نشریه ادبیات تطبیقی، سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲،
DOI: 10.22103/JCL.2024.22286.3673

صص ۸۱-۱۱۶

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران، رایان‌نامه:

m_pashaie@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران، رایان‌نامه:

hassannoury69@gmail.com

هستی‌شناسانه ختم می‌شود و این عناصر و شاعر به عنوان یک «حقیقت واحد» نمود پیدا می‌کنند. در این پژوهش، به منظور تحقق اهداف یاد شده، اشعار این دو شاعر در پرتو اساطیر هند، ایران و آمریکای لاتین، با توجه به جایگاه اساطیری و جهانی عناصر مورد بحث، بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی: سهراب سپهری، اکتاویو پاز، درخت، نور، آب.

۱. مقدمه

ادبیات تطبیقی، شاخه‌ای از علوم انسانی و اجتماعی و یکی از حوزه‌های مهم نقد ادبی است. این شاخه نوعی پژوهش بینارشته‌ای است که به بررسی رابطه ادبیات با دیگر هنرها و دیگر علوم انسانی می‌پردازد. با تحول راه و روش تحقیق در دو رشته «تاریخ ادبیات» و «نقد ادبی» ادبیات تطبیقی به وجود آمد. ادبیات تطبیقی سبب شده تا ادبیات شرق و ادبیات غرب مدام در حال تاثیر و تاثر و تعامل باشند و نویسندگان از سرچشمه و منبع واحدی برای شعر سرودن و داستان نوشتن بهره ببرند. در قرن بیستم و پس از جنگ جهانی دوم، مکتب آمریکایی *Ecole américaine* در عرصه ادبیات تطبیقی ظهور کرد. این مکتب که تحولی بزرگ در علم ادبیات تطبیقی پدید آورد، نسبت به ادبیات دیدگاه کلی‌تری دارد و معتقد است که ادبیات یکی از «گفتمان‌های فرهنگی» جامعه است. در این مکتب، پژوهشگر ادبیات تطبیقی به مطالعه و بررسی تناسبات و تفاوت‌های ادبی و فرهنگی فراتر از جنبه‌های زبانی و جغرافیایی می‌پردازد و ادبیات را همراه هنرهای مختلف و علوم گوناگون بررسی می‌کند. ملاک در مکتب آمریکایی، ملیت و فرهنگ است و نه زبان و ارتباط تاریخی، تأثیر و تاثر و اختلاف زبان دو اثر، شرط مقایسه و تطبیق نیست. بنابراین هر زمان محقق در مطالعات ادبی از مرزهای ملی و قومی خود بگذرد، می‌توان گفت در مسیر مکتب آمریکایی گام برداشته است. آنان ادبیات را مسئله‌ای جهانی و کلی می‌بینند. در این مکتب، ادبیات تطبیقی از فلسفه پیشین خود یعنی پی بردن به روابط تاریخی و تأثیر و آثار ادبی جدا شده و به تدریج به نقد ادبی نزدیک می‌شود؛ به عبارت دیگر در این مکتب،

بعد زیبایی‌شناسی آثار ادبی و تجزیه و تحلیل ادبی خود اثر مطرح است (ر.ک: یوست، ۱۳۸۶: ۳۴)

در پژوهش حاضر اشعار سپهری و پاز از دیدگاه اساطیر هند در قالب مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی واکاوی و در آینه شعری این دو شاعر، نقاط مشترک این اساطیر با اساطیر ایران و مردمان مکزیک نشان داده می‌شود. سپهری و پاز از طرفی به سبب آشنایی با فرهنگ هندوایرانی و از طرف دیگر به علت پیوند و شباهت‌های اساطیرهای جهان، در جست‌وجوی پاکی نخستین و حقیقت خالص، به سوی فرهنگ غنی هندوایرانی کشیده می‌شوند و اولین ریشه‌های اتحاد نخستین خود با جهان هستی را در این باورها می‌بینند. این باورهای کهن چنان در ناخودآگاه و زبان شعری آن‌ها رسوخ و نفوذ کرده که نه تنها از زلالی بیان آن‌ها چیزی نکاسته، بلکه چنان در زبان شعری آن‌ها طبعی جلوه می‌کند که گاهی به علت همین زلالی مورد غفلت مخاطبان و پژوهشگران قرار می‌گیرد و گاهی خوانندگان برخی از عبارات آن‌ها را محصول تصادف بیانی قلمداد می‌کنند.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در اشعار سهراب سپهری و اکتاویو پاز سه عنصر طبیعی درخت، نور و آب هم با چهره‌ای اساطیری و هم به سبب اصالت خاص این عناصر، چنان در بافت معنایی و لفظی با کارکردی یکسان به هم آمیخته‌اند که با بررسی و مقایسه مضامین مشترک آنان، آشکارا جلوه‌های بنیادین‌شان پدیدار می‌شود که این دو شاعر را از این دیدگاه عمیقاً به همدیگر نزدیک می‌سازد. آنچه این دو شاعر را از نظر شعری و جهان‌بینی، به یکدیگر پیوند می‌دهد، آبخور فکری مشترکی است که در شعر آن‌ها ظهور پیدا می‌کند. هر دو در جست‌جوی حقیقت نخستین و صفای پاک زندگی، به فرهنگ هند رو آورده‌اند و یکی از دغدغه‌های اصلی آنان اساطیر باستان ملل گوناگون بوده است. سهراب سپهری تحت تاثیر عرفان هندی ایرانی شعر می‌سرود و اعتقاد داشت که طبیعت روح دارد همچنین در فصل آخرین کتاب سهراب سپهری یعنی «اتاق آبی» علاقه‌مندی او به فرهنگ هندی مشهود است. علاوه بر اشعار پاز که در آن‌ها بهره‌مندی از فرهنگ هندی نمایان است، نشانه بارز

علاقه‌مندی وی به اساطیر هندی را می‌توان در آخرین کتاب اکتاویو پاز تحت عنوان «در پرتو هند» به وضوح دید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ پژوهشی به بررسی تطبیقی آثار سپهری و پاز پرداخته است و مقالات انگشت‌شماری در ایران به بررسی اشعار اکتاویو پاز اختصاص یافته است. از آن میان می‌توان به مقاله «سنگ آفتاب اکتاویو پاز و تاثیر آن بر ذهن و زبان شاملو» نوشته مریم محمودی و احمد خادمی که در آن تاثیر منظومه سنگ آفتاب بر شاملو را در راه رسیدن به زبانی مستقل و تازه مورد بحث قرار می‌دهد، اشاره کرد. (ر.ک: محمودی و خادمی: ۱۳۹۸) اما مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی به صورت مستقل به کندوکاو در آثار سپهری پرداخته است که در بین آن‌ها مقاله «کارکرد اسطوره‌ها در اشعار سهراب سپهری» نوشته اردلانی در ارتباط با تحقیق حاضر حائز اهمیت است. اردلانی در این مقاله به شیوه تحلیلی-توصیفی کارکرد اسطوره‌ها در شعر سپهری را نشان داده است و به این نتیجه رسیده است که اشعار او با درون‌مایه‌ای اسطوره‌ای، گونه‌ای عصیان در برابر تاریخ و زمان تاریخی است و اینکه وی با تطبیق دادن عهد خود با عصر ظلمت و تاریکی، به توصیف عصر آرمانی مورد نظر خود می‌پردازد و با شعور باطنی خود، انسان را به جستجوی حقیقت ناب فرا می‌خواند. (ر.ک: اردلانی: ۱۳۹۵)

پژوهش حاضر ضمن بررسی جایگاه اساطیر در شعر این دو شاعر، به منظور درک برخی از مفاهیم پیچیده اشعار آن‌ها، به واکاوی عناصر بنیادین طبیعت جهان هستی در رابطه با طبیعت آدمی پرداخته است. ضرورت و اهمیت تحقیق حاضر در این است که با نادیده گرفتن این کاوش، نه تنها فهم بسیاری از ترکیبات و عبارات شعری سپهری و پاز دشوار خواهد بود بلکه برخی از ادراکات مهم اشعار آن‌ها نیز از نظرها پوشیده خواهد ماند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. جایگاه درخت، نور و آب در اساطیر هندو ایرانی

انسان‌های ابتدایی اعصار کهن، جهان‌بینی‌ها و ادراکات خود را مدیون قیاس‌های ظاهری از طبیعت، نخستین خیال‌پردازی‌ها و تصورات سطحی‌اند که هنوز آلودگی‌های استنتاج‌های علمی، سایه و حجاب بر حقیقت اشیا و جهان نیفکنده است؛ از این رو باورها، اشعار و داستان‌های آنان نیز چنان با اصالت نخستین درک آدمی همراه است که مواجهه با آن‌ها افزون بر اینکه تحلیل اسطوره و منصّه نخستین آن یعنی حماسه، اولین بنیادهای فکری و دغدغه‌ها و بحران‌های آدمی را مشخص می‌سازد و بنا بر تحقیقات و تشریحات یونگ ردپای ضمیر ناخودآگاه جمعی را می‌توان در آیین آنها شناسایی کرد. (ر.ک: باستید، ۱۳۹۱: ۳۴-۳۵)

با تورق آثار بسیاری از نویسندگان و شعرای بزرگ، ردپای ژرف اساطیر را در بطن آفرینش‌های ادبی آنان می‌بینیم و پیوند استوار اساطیر و ادبیات را به وضوح درک می‌کنیم. این تأثیرات و ارتباطات عمیق، به خصوص بر پایه تخیل به عنوان مهم‌ترین حلقه ارتباطی اسطوره است که این دو مقوله را به همدیگر گره زده است. اسطوره و ادبیات از نظر دیگر، بیانگر رابطه پاک او با طبیعت و بیان احساس‌هایش نسبت به آن نیز است.

اشعار اوکتاویو پاز (Octavio paz) عمیقاً تحت تأثیر اساطیر آمریکای میانه به‌ویژه بومیان مکزیک و فرهنگ آزتک‌ها و آسیا به‌ویژه اساطیر هند است. آثار او تلفیقی از این سنت‌ها را منعکس می‌کند که اغلب از شخصیت‌های ادبی سنتی و استعاره‌های روزمره بهره می‌برد. علاقه پاز به فرهنگ باستانی مکزیک، کاوش او در این اساطیر را بیشتر می‌کند. اشعار او شامل توجه به سوررئالیسم و شرح اساطیر طبیعت است و عناصر اساطیری سهم ویژه‌ای در اشعار وی دارد. (ر.ک: Valdivia: 2022 and Wilson, 1979: 8-140)

در اساطیر آمریکای میانه و از آن میان در اساطیر آزتک‌ها دوره‌های آفرینش جهان کنونی به سبب جایگاه ویژه خورشید و تقابل بنیادین نور و تاریکی، براساس خورشید مشخص می‌شود و دوره‌های آفرینش جهان به پنج دوره‌ای که شامل اتفاقات مهم اساطیری

است، تقسیم می‌شود. در میان چندین ایزد آزتکی، ایزد کتسالکوآتل نقش محوری در آفرینش دارد و اساس آفرینش هستی مطابق خویشتکاری آن رقم می‌خورد. در کل اساطیر آزتکی عناصر خورشید، گیاه ذرت و دیگر ایزدان که با عناصر دیگر طبیعت در ارتباط هستند، حضور برجسته دارند. در این میان درهم‌تنیدگی بنیادین این عناصر در بافت عقاید این اقوام امکان تحلیل چندان جداگانه این عناصر خارج از دیگر عناصر ساحت اساطیری را نمی‌دهد. با وجود این می‌توان درخت را در بسیاری از جاها به عنوان عنصری که پناه‌گاه ایزدان است و نقش هدایت‌گری در قوم آزتک دارد، تشریح کرد و نور و خورشید و آب را در ارتباط با دیگر عناصر هستی بررسی و اهمیت آن را ذکر کرد. درخت در یکی از افسانه‌های کهن آزتکی پناه مرد و زنی از طوفان بزرگ می‌شود یا در آفرینش دوباره آسمان‌ها و زمین، ایزدان تسکاتلیپوکا (Tezcatlipoca) و کتسالکوآتل، به منظور کمک به برپاداشتن آسمان، خود را تبدیل به دو درخت عظیم می‌کنند. (ر. ک: همان: ۴۸-۵۵)

علاوه بر توجه ویژه‌ای که باز به فرهنگ باستانی و اساطیری مکزیک دارد، مرحله مهمی از نگارش او به تجربیات شخصی یا سنت‌های فلسفی و مذهبی هند می‌پردازد. حضور هندی‌ها نه تنها در اشعار او مشهود است بلکه در آثار دیگری به مانند «در پرتو هند» که به طور خاص برای روشن شدن دیدگاه، دانش و احساسات خود در مورد این کشور نوشته، قابل مشاهده است. اکتاویو باز علاقه خاصی به فرهنگ باستانی مکزیک داشت و در آنجا به دنبال عمیق‌ترین معنای «مکزیکی بودن» می‌گشت اما از سوی دیگر، خود را به عنوان یک شهروند جهان معرفی می‌کند که بر زبان‌ها، تاریخ، اساطیر و هنرهای چندین کشور یا حداقل گروهی از کشورها تمرکز دارد؛ به‌ویژه مظاهر اجدادی از مکان‌های گوناگون به سبب پیوندی که در میان آن‌ها می‌یافت، برایش معنادار و پر از مفاهیم بود. (ر. ک: Valdivia:2022)

فرهنگ‌های هند و مکزیک، به‌ویژه در شعر، نه تنها در یک برداشت ماورایی مشترک از زندگی و دیگر طرح‌های روابط فرهنگی، بلکه از نظر اطلاعات مشترک و جزئیات زیادی هم با هم‌دیگر در تماس هستند. باز در سال‌های ۱۹۶۸-۱۹۶۲ م به عنوان سفیر

مکزیک در هند منصوب شد. وی نه تنها در هند بسیاری از واقعیت‌های ملموس آن چیزهایی که قبلاً برایش تنها عبارت از لفظ و کلمه بودند را یافت بلکه عشق را در آنجا تجربه کرد و در آنجا با دختری هندی ازدواج کرد. ورود پاز به هند مانند زائری بود که در جست‌وجوی حقیقت بود و گویا می‌تواند در آنجا به پاسخ قطعی برسد (ر.ک: همان) فرهنگ هندی که از نظر ریشه و بن‌مایه فکری با فرهنگ مکزیکی در تضاد نبود، تاثیر ژرفی بر ضمیرناهوشار پاز می‌گذارد و از این گذرگاه به سوی شعر او راه می‌یابد و در جلوه‌های گوناگون رخ می‌نماید.

در اساطیر ایران و هند نیز به سبب هم‌زیستی‌هایی که داشته‌اند شباهت‌های قابل توجهی از نظر پیوند ریشه‌ها و تعاملات اولیه است که بررسی آن‌ها ما را در شناسایی تحولات و ساختار نخستین این اساطیر یاری می‌رساند. همین هم‌زیستی و به دنبال آن درهم‌تنیدگی فرهنگی و قومی، پژوهشگران این حوزه را ملزم می‌سازد تا این دو اساطیر را به صورت تطبیقی بررسی کنند. قوم هندوایرانی خاستگاه مشترکی دارند و از نژاد هندواروپایی جدا شده‌اند و پس از گذشت روزگاران دراز تفاوت‌هایی در بین جغرافیا، فرهنگ و اساطیر آن‌ها ایجاد شده است. (ر.ک: معصومی، همان: ۱۳۵-۱۳۳ و صفا، ۱۳۶۹: ۲۲)

از مهم‌ترین عناصر اساطیری مشترک و مشابه در اساطیر هندوایران می‌توان به تقسیم خدایان و دگرگونی مفهومی اهورا و دیو در اساطیر کهن هندوایرانی و جایگاه بلند میترا (مهر)، اهمیت نوشیدنی مقدس هوما یا سوما، پرستش عناصر طبیعت و به‌ویژه مقام ویژه آتش در میان آن‌ها و شباهت‌های بسیار زیاد اسطوره آفرینش یا داستان آفرینش نخستین اشاره کرد. (ر.ک: معصومی، همان: ۱۳۹-۱۳۳)

در اساطیر ایران، درخت به عنوان انگاره نسب‌شناسی و پیوند آدمی با جنبه‌های معنوی این رستنی، حضوری بسیار عمیق و نقش آفرین دارد که در بیشتر موارد نموده‌های گوناگون خود را نشان می‌دهد. آفرینش نسل آدمی از شاخه ریاس در عقاید مزدیسنی، ظهور زردشت به همراه درخت سرو، استفاده از درخت گز به عنوان برسم در مراسم دینی زردشتیان، خویشکاری ویژه ساقه‌های مقدس برسم در روایات مربوط به زروان

(Zurwan) و توصیفات و تشبیهات حالات و ظواهر آدمی با تمثیل درخت در ادبیات فارسی از جنبه‌های برجسته تقدس درخت در فرهنگ و اساطیر ایرانیان است. (ر.ک: زمرّدی، ۱۳۸۷: ۱۶۷-۱۶۰)

در روایات ایرانی و هندی درباره آفرینش انسان به استحاله انسان، گول اولیه (کیومرث) به صورت جفت‌های اساطیری (مهرگیاه) اشاره می‌شود و منشأ آفرینش نسل بشری، گیاه (مهرگیاه) معرفی می‌گردد. (مهابهارات، ج ۱: ۲۲۳-۲۲۲ به نقل از همان: ۱۶۰)

از نکات مهم دیگر اشتراکات اساطیر هندو ایرانی درباره درخت «آیین زیر درخت نشستن» و وصول به درجه اشراق و آگاهی در آیین بودایی و قرآن کریم است که تقدس درخت در باورهای مردمی هند و ایران را به هم نزدیک می‌کند. بنابر روایات هندی، بودا در سی و شش سالگی زیر درخت انجیر یا پپل (Pippala) به حقیقت رسید. در قرآن کریم نیز خداوند به واسطه درختی با حضرت موسی (ع) تکلم آغاز می‌کند (قصص/۳۰) و یا رسول کریم (ص) برای تجدید پیمان با مسلمانان زیر درخت «حدبا» بیعت می‌کنند (فتح/۱۸) دیده می‌شود. (ر.ک: همان: ۱۶۸-۱۶۷)

پیوند نور و آب و گیاهان و آدمی نیز در اساطیر ایران نیز به وضوح دیده می‌شود و مهم‌ترین نمادهای هم‌پیوند با نباتات و درختان در اساطیر ایرانی و هند عبارت‌اند از: خورشید، ماه، آب، باران، زن، مار و گاو و آتش و موی. در گزیده‌های ریگ‌ودا آمده است که «آن تخته مبارک (قرص خورشید) جرثومه خوش‌اندام و چند شکل، آب‌ها و گیاهان را پدید آورده است.» (گزیده‌های ریگ‌ودا، ماندلای سوم، سرود اول: ۹۹)

در اوپانیشاد آمده است که جمیع نباتات از ماه پیدا می‌شود و ماه پادشاه نباتات و موکل آن‌هاست و در اساطیر ایرانی به ماه لقب مربی گیاهان و رستنی‌ها داده شده است و در همان جا به مانند بندهشن از آتشی سخن می‌رود که پرورنده نباتات است. (ر.ک: اوپانیشاد، ج ۱: ۲۵۱؛ بندهشن، ماه یشت، بند ۴: ۱۱۰؛ به نقل از زمرّدی، ۱۳۸۷: ۳۱) در یشت‌ها، تشر، ستاره باران و نمودنده گیاهان می‌باشد. (ر.ک: تشریشت: بند ۴ به نقل از همان) و در اساطیر ایرانی آن‌اهیتا (آردویسور) ایزد بانوی باران و آب‌ها است و به شکل دختری زیبا،

خوش اندام، نیرومند و نژاده تصویر شده است. با حضور آناهیتا و تاثیری که بر رویش و بالندگی گیاهان دارد و نیز به دلیل قابلیت باروری در زن و نباتات، ارتباط زن و نباتات در تفکر ایرانی شکل گرفته است. (ر.ک: زمردی، ۱۳۸۷: ۹۶) در عقاید هندوان نیز «آگنی» (خدای آتش آسمانی - خورشید) به عنوان جرثومه گیاهان معرفی می شود: «آگنی در جنگل ها تابان است. ای آگنی مقام تو در آب ها است. تو به گیاهانی می چسبی و جرثومه آن ها می شوی و دوباره تو گد می یابی» (ر.ک: همان: ۱۰۰) از نکات مشترک اساطیری در بین هندوان ایرانیان در این باره باور به رستن موی و گیاه از هم دیگر است که در آفرینش آغازین هندوان و اساطیر مزدیسنی به چشم می خورد. (ر.ک: همان: ۱۰۳-۱۰۱)

۲-۲. درخت در اشعار سپهری و پاز

درخت اساطیری از اصلی ترین بن مایه های فکری سهراب سپهری و اکتاویو پاز به شمار می رود؛ چنان که ورود به شعر آنها و درک بهتر این مفاهیم در سایه فهم درست کارکردهای اساطیری آن میسر می شود. درخت به عنوان یک عنصر ریشه دار طبیعی تقریباً در تمامی اساطیر، به عنوان یک رستنی مقدس به شمار رفته است. (ر.ک: مختاریان: ۱۳۸۹: ۱۲۹) جهان بینی مردمان کهنی که طبیعت، نقش اساسی را در حیات آنها ایفا می کند شدیداً از آن تأثیرپذیر است زیرا ذهن سنجش گر آدمی وی را بر آن می دارد تا در مقولاتی که توان ذهنی و علمی زمان خود جواب گوی مسائل مهمی چون مسئله آفرینش، زندگی، مرگ و بعد از مرگ نیست، به هستی بنگرد و فلسفه وجودی و رفتاری خویش را بر پایه حالات، ترکیبات و رفتار عناصر هستی، تبیین کند؛ از این رو عناصری که نقش حیاتی ویژه ای در زندگی آدمی ایفا می کند، مقدس به شمار می رفته است.

انجیر مقدس یکی از درختان اساطیری بسیار مهمی است که به واسطه آشنایی سپهری و پاز با فرهنگ هندی به اشعار آنان وارد شده است: «نجیر کهن سرزندگی اش را می گسترد/ زمین باران را صدا می زند.» (سپهری، ۱۳۸۸: ۱۹۴)، «سفر مرا به زمین های استوایی برد./ و زیر سایه آن «بانیان» سبز تنومند/ چه خوب یادم هست عبارتی که به بیلاقی ذهن وارد شد:/ وسیع باش و تنها و سر به زیر و سخت.» (همان: ۳۲۵)

«بانیان (Banyan) درخت انجیری است با برگ‌های بیضوی، عادت خاص این درخت، رویش بر روی درخت دیگر است.» (کوک، ۱۳۸۷: ۴۰) و همان درختی است که بودا در زیر آن به اشراق عظیم رسید. این درخت نزد بودایان مقدس است. (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۲: ۴۵)

در عهد عتیق، سفر پیدایش، آمده است که بعد از اینکه آدم و حوا، به خاطر خوردن میوه از درخت معرفت، عریان می‌شوند، سترهایی از برگ انجیر برای خود می‌دوزند. (ر.ک: عهد عتیق، پیدایش: ۸/۳) و از این روست که می‌گوید: «ای میان سخن‌های سبز نجومی! برگ انجیر ظلمت/ عفت سنگ را می‌رساند.» (سپهری، همان: ۴۳۹-۴۴۰)

پاز نیز در یکی از اشعار خود انجیر را با صفت مقدس به کار می‌برد و آن را درختی همه ریشه می‌خواند: «چنگ در افکنده به خاک - گرمی کور/ درختی همه ریشه - انجیر مقدس» (پاز، ۱۳۸۳: ۴۴) و در شعری می‌گوید: «نگورها فرو می‌ریزند میان ران‌های شب/ شهر گشوده می‌گردد به گونه یک قلب/ به گونه انجیر/ مثل گلی که میوه خواهد شد.» (همان، ۱۳۷۷: ۷۱)، «حیاتی دیگر هست در اندرون همین حیات/ امشب آن درخت انجیر باز می‌آید/ امشب شبان دگر باز می‌آیند.» (همان، ۱۳۷۳: ۵۶) و یا در شعری دیگر: «بر باغ تبار باران می‌بارد/ گل‌های خارا، درختان دود/ بر برگ انجیری پیشانی مرا درمی‌نوردی» (پاز، ۱۳۷۱: ۷۹) و آنجا که آغاز و پایان شعر بلند و مشهور خود، «سنگ آفتاب»، را به درختی ریشه در اعماق پیوند می‌دهد: «بیدی از بلور، سپیداری از آب/ فواره بلند که باد کمانی‌اش می‌کند/ درختی رقصان اما ریشه در اعماق.» (همان: ۱۷) پاز از آن انجیر مقدس را اراده می‌کند. نشانه‌های تقدس انجیر را در اساطیر آرتک‌ها نیز می‌بینیم: آرتک‌های در جست‌وجوی آن مکان مقدس خود برای ساخت معبد راهی سفری می‌شوند. سفر آرتک‌ها زمانی به پایان خواهد رسید و معبد در جایی ساخته خواهد شد که «چشمشان به عقابی افتد که روی درخت نوپال یا کاکتوس انجیری که میوه سرخ رنگش مانند قلب انسان است، نشسته و ماری را می‌خورد.» (معصومی، همان: ۲۲۲)

علاوه بر درخت انجیر، در شعر این دو شاعر مهمترین و پویاترین نمودار درخت اساطیری، حضور درخت و رستنی به عنوان «انگاره نسب‌شناسی» است. اعتقاد به تولد

گیاهی که نشان از نهایت تقدس رستنی‌ها به‌ویژه درخت می‌دهد، پیوند نمادین و عمیقی بین انسان و درخت و به تبع آن پیوند عمیقی ما بین زن و درخت ایجاد کرده است. در این رابطه، درخت انگاره نسب‌شناسی به شمار رفته است و جریان دائمی رشد آدمی را در خود نمودار ساخته است. الیاده در تحلیل ریشه این باور، با در نظر داشتن اینکه انسان‌های باستانی، ادراکات خود را بیشتر از طریق قیاس با طبیعت شکل می‌داده‌اند، چنین می‌نویسد: «مدار حیاتی موجود میان نبات و انسان یعنی اینکه نژاد و نسلی از جنس نوعی گیاه باشد، نوع انسان بالقوه به صورت جرثومه تخم و آب پشت در آن گیاه وجود داشته باشد و اسطوره نسب بردن نوع انسان به نبات از اینجا ناشی می‌شود.» (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۸۸) سپهری گاه به صورت مسقیم اشاره به این باور کهن می‌کند: «هل کاشانم / نسیم شاید برسد / به گیاهی در هند، به سفالینه‌ای از خاک سیلیک.» (سپهری، ۱۳۸۸: ۲۸۰)،

سپهری در بیان نسب و حسب حال خود هم از پدر و مادر خود و هم از پدر و مادر انسان نوعی و تاریخی سخن می‌گوید. اولین انسان گیومرث بود به معنی زنده‌میرا. وقتی گیومرث مرد، پس از چهل سال از نقطه او دو ساقه به هم چسبیده ریاس روید که یکی مشی و دیگری مشیانه شد و بشر از نسل آنان است. این اسطوره آریایی هاست که در هند و ایران معمول بود. از این رو می‌گوید: به گیاهی در هند. (ر.ک: شمیسا، همان: ۶۱ و بندهش، ۱۳۶۹: ۷) و در اشاره به شاخه ریواس می‌گوید: «پیش از این یعنی / روزگاری که انسان از اقوام یک شاخه بود.» (سپهری، همان: ۴۳۷) از گذرگاه این اندیشه باستانی است که گاه با جان‌بخشی، نسبت‌های انسانی را به درخت و گیاه و رستنی‌ها می‌دهد و در پس الفاظ، این باور را القا می‌کند: «نبض گل‌ها را می‌گیرم / آشنا هستم با، سرنوشت تر آب، عادت سبز درخت.» (همان: ۲۹۳)، «صدای هوش گیاهان به گوش می‌آمد.» (همان: ۳۱۰)، «عصر / چند عدد سار / دور شدند از مدار حافظه کاج / نیکی جسمانی درخت به جا ماند / عفت اشراق روی شانه من ریخت.» (همان: ۴۰۸ و ۴۰۹)، «چشم / هوش محزون نباتی را خواهد دید.» (همان: ۴۶۲) گاه رستنی‌ها را با وجود آدمی پیوند می‌دهد و با اجزای رستنی‌ها ویژگی‌های درونی آدمی را بیان می‌دارد: «درنگ خواهی کرد / و سطح روح پراز برگ سبز خواهد شد؟» (همان: ۳۱۷) «صبح از سفال آسمان می‌تراود و

شاخه شبانه اندیشه من بر پرنگاه زمان خم می‌شود.» (همان: ۱۸۵) گاه در وجود رستنی‌ها ادغام می‌یابد و شاعر و درخت در هم تنیده می‌شوند: «بر سیم درختان زدم آهنگ ز خود روییدن، و به خود گسترده.» (همان: ۲۶۳)، «خیال می‌کردیم/ میان متن اساطیری تشنج ریاس/ شناوریم» (همان: ۳۳۱)، «مرد در بستر خود خوابیده بود/ وجودش به مردابی شباهت داشت/ درختی در چشمانش روییده بود/ و شاخ و برگش فضا را پر می‌کرد/ رگ‌های درخت/ از زندگی گم‌شده‌ای پر بود.» (همان: ۱۲۲)، «بیداریت را جادو می‌زند/ سیب باغ تو را پنجه دیوی می‌رباید/ و قصه نمی‌پردازم/ در باغستان من، شاخه بارور خم می‌شود/ بی‌نیازی دست‌ها پاسخ می‌دهد/ در بیشه تو آهوسر می‌کشد، به صدایی می‌رمد/ در جنگل من، از درندگی نام و نشان نیست/ در سایه آفتاب دیارت، قصه خیر و شر می‌شنوی/ من شکفتن‌ها را می‌شنوم/ و جویبار از آن سوی زمان می‌گذرد.» (همان: ۱۶۹-۱۷۰)

در اندیشه شاعرانه باز، نفوذ پنهانی اساطیر آرتک در این باره نیز مشهود است: «ذرت‌زار دامت می‌خرامد و می‌خواند.» (پاز، ۱۳۷۱: ۲۰) در اساطیر آرتک‌ها «ذرت» از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نمادی از فرهنگ، هویت و آفرینش به شمار می‌رود و خون مردمان آرتک قلمداد شده است که ارتباط عمیق این قوم را با محصولات کشاورزی نشان می‌دهد. سنته‌وتل یا سین‌توتل ایزد جوان ذرت است که به صورت زنی با خطی شکسته در پهنای صورت و خوشه‌های ذرت بر سربند خود نشان داده می‌شود. گیاهان ذرت جوان در بین کارگران آرتک به عنوان نمادی برای الهه‌ای زیبا استفاده می‌شده است. (ر.ک: حسینی، ۱۳۸۳: ۵۸) به سبب این تفکر باستانی است که پاز در جست‌وجوی ریشه‌های نخستین آفرینش آدمی با درخت انس می‌گیرد و با همان مشبه‌به‌ها تصویر آفرینی می‌کند:

پاز نیز در شعر «درخت درون» با همین دید اساطیری و باور مردمان کهن، اعضا و جوارح و حالات خود را با تمثیل درخت بیان داشته است: «درختی در سرم رویید/ درختی در درون رویید/ ریشه‌هایش رگ‌ها/ شاخه‌هایش اعصاب/ شاخ و برگش افکار/ نگاه تو آتش در آن می‌زند:/ میوه‌های سایه‌اش/ نارنج‌های خون/ و اتارهای آذین/ سپیده می‌دمد/ در شب بدن/ آنجا در اندرون، در سرم/ درخت سخن می‌گوید/ نزدیک شو می‌شنوی؟» (همان، ۱۳۸۳: ۷۰) یا «خون:/ نغمه درون شاخسارهای رگ‌ها.» (همان: ۱۰۹)

بعضی از اقوام دعوی داشتند که در زمزمه برگ‌ها، طنین آوای خدایان را می‌شنوند، از این رو با شنیدن صدای برگ‌ها از آینده خبر می‌دادند و غیب‌گویی می‌کردند (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۱۹). از رهگذر چنین باورهای بنیادین جمعی است که شاعرانی چون پاز تمثیلات و تشبیهاتی خلق می‌کنند و بر ژرفای تاثیر بیان خود می‌افزایند.

شاید پیچیدن صدای باد و تولید اصوات نامفهوم و صدای صفیر پرندگان بر بالای درخت مولد این اندیشه باستانی شده است که درختان سخن می‌گویند. نمونه بارز درخت سخنگو، درخت واق واق یا واک واک است که در اساطیر هند، چین، عرب و بعدها در متون‌های دیگر دیده می‌شود، ولی شرح داستان این درخت در کتاب‌های شگفت‌انگیز هندی آمده است و در برخی از کتاب‌ها مانند کتاب «کشاورزی نبطی‌ها» نوشته مایمونید (Maimonide) سخن از درختانی در هندوستان می‌رود که سری بر بالای تنه دارند و ریشه‌هایشان به وسیله موهایشان شکل گرفته و دارای صدای انسانی هستند. (ر.ک: طاهری: ۱۳۹۰: ۱۹)

و در شعرهای دیگری با در نظر داشتن این تصویرهاست که زبان را به درخت سوخته، انسان را به درخت تصورات و کلمات آن را به میوه و گل تشبیه می‌کند: «کلمات، سرمایه‌هایی که در یک ربع ساعت از درخت سوخته زبان بیرون کشیده شده‌اند، بین صبح‌بخیرها و شب خوش‌ها، راه ورود و راه خروج و راهی به دهلیزی که از لامکان به عدم می‌رود.» (پاز، همان: ۱۰۲).

درخت، صورت مثالی زندگی و نماد تطور و نوشدگی است. رشد مداوم نباتات نشانه تجدید حیات ادواری و یادآور اسطوره بازگشت جاودانه به اصل واحد است (دوبوکور، همان: ۲۱)؛ از این روست که در اساطیر آفرینش از درختان مقدس بسیاری سخن به میان رفته است و از رهگذر ضمیر ناخودآگاه جمعی در اشعار شاعرانی چون سپهری و پاز که خود نیز تمایل به اشعار سمبولیک و سوررئالیستی دارند، متجلی می‌شود.

درخت در کهن‌ترین تصویرش درخت کیهانی غول‌پیکری است که رمز کیهان و آفرینش کیهان است که زمین را به آسمان می‌پیوندد و گواه بر حسرت و دلتنگی و

دورافتادگی از روزگاری است که زمین و آسمان نخست سخت به هم نزدیک بودند (همان: ۹-۱۲).

در بهگودگیتا، وصف این درخت، تحت عنوان درخت آفرینش موسوم به درخت «پیلی» است که بیخ آن به سوی بالا و شاخه‌های آن رو به پایین است. هر کس که آن را بشناسد به فرداها عالم است و هر که از این درخت بگذرد به کمال مطلوب دست می‌یابد (بهگودگیتا، ۱۳۷۴: ۱۷۴-۱۷۳). در زندبهمن یسن، نیز درخت هفت‌شاخه یک‌ریشه نماد گیتی تصور شده است. (زندبهمن یسن: ۳ به نقل از زمردی، ۱۳۸۷: ۱۸۸). شمعدان هفت‌شاخه و درخت باژگون یا منوره در سنت یهودی نیز مبین این اعتقاد است که زندگی از آسمان به زمین می‌آید و در زمین رخنه می‌کند و بدان تقدس می‌بخشد. (دوبوکور، همان: ۱۵-۱۶)

۲-۳. پیوند درخت و نور در اشعار سپهری و پاز

از آنجایی که در مسئله آفرینش کاینات عناصر گوناگون باهم در ارتباط و درگیرند. تفکر اساطیری بسیار ظریفی در رابطه با این پیوندها وارد عرصه اندیشه‌های باستانی شده است. یکی از این ارتباطات مهم عناصر طبیعی و ایجاد تفکر اساطیری، پیوند عمیق نور و درخت در بیشتر اساطیر است. تقدس نور و خورشید، در گستره دنیای روشنائی در تقابل با دنیای تاریکی و تقدس درخت به عنوان عامل زاد و ولد و حیات هستی و پیوند عمیق این دو عنصر اساطیری، نگرش پرنفوذ جهانی را در پهنه افسانه‌ها، داستان‌ها و اعتقادات بشری به وجود آورده است. الیاده در مورد اهمیت این پیوند می‌نویسد که «عناصر خورشیدی با عناصر نباتی پیوندی عمیق دارند. بنابراین خورشیدی شدن تدریجی خدایان آسمانی و تبدیل آن‌ها به خدایان جوی_ بارورکننده انجامیده است.» (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۳۲). همسو با تقدس نور در بین ملل مختلف، خورشید و ماه، منبع نخستین نور، آذرخش، نماینده آسمانی نور و آتش به عنوان نماد زمینی خورشید با توجه به ویژگی‌های مشترک با خورشید و قهرمان اساطیری به عنوان نماینده انسانی خورشید در مبارزه با موجودات دنیای تاریکی و شرارت‌ها، قابل توجه بوده، مهم تلقی شده و در ارتباط با درخت مورد بررسی

قرار گرفته است. از گل‌ها و گیاهان، نیلوفر آبی یا همان لوتوس و گل آفتابگردان، از درختان نخل، سرو و کاج، نمادهای خورشیدند.

نور و درخت در اشعار سپهری و پاز نیز از نظر لفظی یا معنوی، لازم و ملزوم یکدیگرند و در هم پیوندی بنیادین دارند. این پیوند تا سرحد دگردیسی پیش می‌رود و در برخی از اشعار نور و درخت به یک‌دیگر مبدل می‌شوند. نگرشی همانند، در قبال این پیوند، در همه جای اشعار این دو شاعر وجود دارد: در اشعار سپهری، گاه تابش و درخشش نور بر کالبد درخت، میوه و شاخ و برگ تصویر برجسته است: «خوشا به حال گیاهان که عاشق نورند/ و دست منبسط نور روی شانه آنهاست.» (سپهری، ۱۳۸۸: ۳۱۴) «خطی ز نور روی سیاهی است: / گویی بر آبنوس درخشد زر سپید.» (همان: ۲۴) «در باغ ناتمام تو، ای کودک! شاخ سار زمرد تنها نبود، / بر زمینه هولی می‌درخشید.» (همان: ۱۸۲) «حجر الاسود من روشنی باغچه است.» (همان: ۲۷۹) از این نظر است که: لانه نور، بر بالای درخت کاج واقع شده است: «رفته از کاج بلندی بالا، جوجه بردارد از لانه نور.» (همان: ۳۶۵) و «صدادارترین شاخه فصل، ماه را می‌شنود.» (همان: ۳۷۸) و «و به سبک درخت/ میان عافیت نور منتشر می‌شد.» (همان: ۴۰۶) و در نقطه مقابل آن تاریکی چون پیچکی می‌تواند به هر چیزی پیچد و در راس آن بر درخت: «تاریکی، پیچک‌وار، به چهره پیچید، به خناها، افراها.» (همان: ۲۵۱) و یا کلاً ارتباط نور و درخت معکوس می‌شود، تا نبرد اضداد اساطیری را القا کند. تاریکی چون درخت، تنه دارد و نور تبری است برای آن: «تنه تاریکی، تبر نقره نور.» (همان: ۲۶۸) از آن روست که می‌گوید: «نور و ظلمت را دیدم/ و گیاهان را در نور و گیاهان را در ظلمت دیدم.» (همان: ۲۹۱) «درخشش میوه! درخشان‌تر.» (همان: ۱۶۵) به همان نسبت در اشعار پاز: «آیا برآمدن آفتاب را از هتل و رنت دیدیم؟/ که با درختان شاه‌بلوط می‌رقصید.» (پاز، ۱۳۷۱: ۳۰)، «خواب‌آلودگی گل‌های ماگنول (Magnolia) / نور برهنه بر اندام‌های خال‌کوبیده درختان.» (همان: ۶۶)، «دسته‌ای از سپیدارها/ آویخته میان آسمان و زمین/ آنان چیزی بیش از لرزش برگ‌ها تموج نورند/ فرا می‌روند یا فرو می‌افتند.» (همان: ۷۹)، «ساقه با گل عنقریبش/ آفتاب _ آمیزش _ آفتاب.» (همان، ۱۳۸۳: ۳۵)، «کاهگل و شاخ و برگ/ از شکاف‌ها به درون می‌آید: / بوداها و حشرات.» (همان: ۸۶)، در این شعر بوداها و حشرات ملازم خود یعنی

نور و روشنایی را هم می‌رسانند. «زیر سایبان پر برگ گیسویت / پیشانی تو: / سایه‌سار / روشنا در
لابلای شاخسار / من به باغ‌ها می‌اندیشم: / باد باشم و خاطره‌هایت را بجنبانم / آفتاب و پهنهٔ بیشه‌ات را
درنوردم.» (همان: ۷۹-۸۰)، «در پای درخت نخل / به بلندای یک بربر / با تالائی سبز در برابر تیغ
آفتاب / آرمیده‌ای تو.» (همان: ۸۰).

گاه خورشید، نور، روشنی و مراعات‌النظیر نور، چون درختی متصور گشته است:
«رهگذر شاخهٔ نوری که به لب داشت به تاریکی شن‌ها بخشید.» (سپهری، همان: ۳۶۵) «خورشید را
ریشه‌کن دیدم / و دروگر نور را، در تپی شیرین، بالبی فرو بسته ستودم.» (همان: ۲۰۴) «ریشهٔ روشنی پوسید
و فرو ریخت.» (همان: ۱۰۰) «و صدا خواهم زد: ای سبدهاتان پر خواب! سیب آوردم، / سیب سرخ
خورشید.» (همان: ۳۴۵) «در دل من چیزی است، مثل یک بیشهٔ نور، مثل خواب دم صبح.» (همان: ۳۵۶)
چنان‌که پاز می‌گوید: «چون بادی که در آتش جنگل بسراید.» (پاز، ۱۳۷۱: ۱۸)، «زیر پلک‌هایت /
خورشید جوانه می‌زند.» (همان: ۷۵)، «نباتات آذرخش» (همان: ۶۲) و از این منظر است که
می‌گوید: «من زنی را دیدم، نور در هاون می‌کوبید.» (همان: ۲۸۳) از آنجا که سپهری نگرشی
باستان‌گرایانه دارد، در این شعر نیز تلمیح دارد به مراسم مزدیسنان که در آن مراسم گیاه
هوم را به عنوان قربانی غیرخونی، در هاون می‌کوبیدند. سپهری، نور را به جای «گیاه هوم»
به کار می‌برد و ارتباط رستنی با نور را بسیار زیبا و گیرا می‌رساند.

گاه شعله، درختی است یا عناصر رستنی به ملازم نور و آنچه به آن تعلق دارد، همراه
می‌شود. این تصاویر، پیوند ژرف درخت با نور را بهتر نمایان می‌کند: «خواب می‌بیند نهال
شعله، گویا تندبادی را.» (سپهری، همان: ۱۵۵) یا تپش‌ها ساقه‌ای دارد: «مشت من ساقهٔ خشک
تپش‌ها را می‌فشرد.» (همان: ۱۵۸) یا ستاره درختی است که برگ ریزان است: «من از برگ‌ریز
سرد ستاره‌ها گذشته‌ام.» (همان) به همان نسبت و تقارن در اشعار پاز: «چون پرتو شعله‌ای که در
تیشه‌ای یخ بسته باشد.» (پاز، ۱۳۷۳: ۲۷)، «ای تیشهٔ باریک / پیکانی که با تو شب را به آتش می‌کشم.»
(همان: ۵۰)، «گل‌های خارا، درختان دود» (همان: ۷۹)، «شب اکنون شب‌تر است در باغ / آذرخش در
میان برگ‌ها لانه کرده» (همان: ۷۸)، «فوج‌های گلدازان / جنگل سیار ستارگان / هجاهای سرگردان.»
(همان: ۳۶)، «در پیکرم کوه را می‌کاوی / به جستجوی خورشیدی که در بیشه‌اش مدفون است.» (همان:

(۵۴)، «اندیشه سیاه و بدر شعله‌ور» (همان: ۹۵)، «مخروط کاج آتشفشان» و «هلوی سخت / چکانه آفتاب محجر» (همان: ۱۵۰) و «چهره‌ای از آذرخش و اضطراب / که میان شاخه‌های اسیر در شب می‌دود.» (همان، ۱۳۷۱: ۲۱)

برجسته‌ترین نمود ارتباط نور و گیاهان را در آیه ۲۹ و ۳۰ سوره قصص می‌بینیم که حضرت موسی از جانب طور آتشی را می‌بیند و در طلب آن رهسپار می‌شود و وقتی به نزد آن درخت می‌رود از سمت راست آن وادی در آن جایگاه مبارک از آن درخت ندا می‌رسد که ای موسی! یقیناً منم خدا پروردگار جهانیان. و در سوره یس آیه ۸۰ آمده است که خداوند از درخت سبز برایمان آتشی قرار داده است: «الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مُنْهُ تُوقَدُونَ» همان طور که در شعر سپهری و اساطیر درخت مخصوصاً درخت‌هایی چون سرو، کاج، چنار و اقاقیا با خدا و ملکوت مربوط است. (ر.ک: شمیسا، همان: ۳۷۸) در شعر سپهری بین نور و درخت فاصله‌ای نیست، چنان‌که در بندهشن نیز آمده است که: «چون کیومرث به‌هنگام درگذشت، تخمه بداد و آن تخمه‌ها به روشنی خورشید پالوده شد.» (بندهش، همان: ۷) که در آن تخمه‌ها به روشنی خورشید پالوده می‌شوند.

نمونه دیگر پیوند نور و درخت، «درخت نور مانی است که درختی واژگون است؛ درختی که خورشید روشن و بدر برازنده روشنی دهند و برازندگی کنند از تنه آن درخت و دختران بستایند همگی پیکر آن درخت را» (پورخاقلی چترودی، ۱۳۸۷: ۱۳۸). در اساطیر هندی نیز اگنی (Agni) خدای آتش، از مهم‌ترین خدایان آیین هندو است که پاک و خالص از درختان جنگلی و گیاهانی که بر زمین می‌رویند تولید می‌شود (ر.ک: الیاده، ۱۳۹۲، ج ۲: ۲۰۳) و یا گل نیلوفر که محل نور و خورشید و آتش به شمار می‌رود و یا سوما، همان هوم اوستایی، که نقش مهمی در آیین‌های هند و ایرانی دارد و با عنوان «ایندو» از آن یاد می‌شود که در معنای قطره درخشان است (ر.ک: همان، ج ۱: ۸۱-۷۶ و ج ۳: ۱۴۵) همان باورهایند که باز در ارتباط با نقش مهم خورشید در اساطیر آرتک و در کاوش ریشه‌های اتحاد اساطیری به آن، جذب می‌شود. در اساطیر آرتکی نمود بارز پیوند

نور و درخت در بازسازی آسمان و زمین دیده می‌شود. آنجا که مشخصه بارز درخت تسکاتلیپوکا، آینه‌های درخشانده است. (ر.ک: توب، همان: ۵۱-۵۰) آینه‌های درخشانده، انعکاس نور در آینه را متجلی می‌کند و چون بر بالای درخت واقع شده است، از روی مجاورت، هم‌پیوندی نور و درخت را بدون وساطت آینه، به ذهن تبادر می‌کند. از این روزنه‌های تنگ است که باز به سوی پهنه گسترده اساطیر دیگر ملل به ویژه اساطیر هند و ایران، کشیده می‌شود و با باورهای مبسوطی از باورهای مردمی خود روبه‌رو می‌شود که به همراه ذهن خلاق شاعرانه‌اش، در فضای آزاد شعری‌اش نمود پیدا می‌کند.

در اساطیر و فرهنگ دیگر مردمان جهان نیز ارتباط بسیار نزدیک و نمادین درخت و نور (خورشید، ماه، آتش، شیر و قهرمان اساطیری) را می‌توان در معنی لغوی نام بسیاری از درختان نیز به روشنی دید: درخت در زبان‌های فرانسوی (Arbre)، ایتالیایی (Albero) و لاتین (Arbor)، به معنی پدر آتش است. معنی درخت ایگدراسیل نیز خدای نور است. درخت زیرفون (Linden) با خدای خورشید (Elm) هم‌معنی است. درخت نخل نیز بیش از هر درخت دیگری نماد آتش جاوید و فناپذیر و رمزی از ستون شعله‌ور آتش است. (ر.ک: پورخالقی چترودی، همان: ۲۵-۲۳).

۲-۴. پیوند درخت و آب در اشعار سپهری و پاز

آب، از اولین و بنیادی‌ترین عناصری است که هم از لحاظ علمی و فیزیکی و هم از لحاظ باورهای باستانی با درخت پیوند دارد و عنصری حیاتی و ماده‌ای بنیادینی است که باور پیدایش جهان از آن در اساطیر جهان ریشه دوانیده است. این عنصر نخستین، مبنای بسیاری از اساطیر هستی‌شناختی مردمان به شمار رفته است. آب در وجه اول نماد زندگی، چه درباره هر آن چیزی که هم اینک به خاطر آن موجود است و چه هر چیزی که از آن می‌تواند به وجود آید، است و در درجات بعدی نمادی از پاکی و تطهیر، ولادتی نو و رستاخیزی دیگرباره قلمداد می‌شود. علاوه بر آن، بر اساس طبیعت ذاتی آب و جریان آن در هیئت رود، از آن رو که تداوم در حرکت و یکسانی در وجود را القا می‌کند، استعاره‌ای از زمان و گذر زمان محسوب می‌گردد.

الیاده، در ارتباط با پیدایش جهان از آب می‌گوید: «آب در اساطیر، رمز کل چیزهایی است که بالقوه وجود دارند و سرچشمه، منشأ و زهدان همه امکانات هستی است.» (الیاده، ۱۳۶۷: ۱۸۹) نمونه‌ای از این باور در اساطیر ملل گوناگون نیز وجود دارد: (ر.ک: داتی، ۱۳۹۶: ۱۸۵ و ۳۱ و ۱۵)

آب‌های نخستین آمده در اساطیر هند که نطفه آفرینش در آن‌ها نگه‌داری می‌شود و خدایان نخستینی چون اگنی از آن پدید آمده است و آب‌های نخستینی که در متون تابوتی مصری در آفرینش نقش اساسی دارند، همچنین الهه آب‌های روان یعنی بانو چالچیه‌تلیکوی (Chalchihutlicue) که در سرودهای کهن آزتک‌ها ستایش می‌شود (ر.ک: الیاده، همان، ج ۱: ۵۳ و ۶۸ و ج ۲: ۱۴۶) نمونه‌هایی از قداست آب در اساطیر کهن است.

آب در مقام پاک‌کنندگی و تطهیر نیز از اهمیتی به اندازه اهمیت آن، در پیدایش هستی، برخوردار است. آب در آیین‌ها و مراسم مذهبی مردمان کهن، وسیله تطهیر برای شروع فرایند دینی و شست و شوی گناهان به شمار می‌رفته است. آب گناهان پیشین آدمی را شست و شو می‌دهد و از او آدمی پاک و به تعبیر دیگر آدمی نو به وجود می‌آورد. نمونه بارز این باور را در جوامع امروزی، در آیین تدفین مردگان خود می‌بینیم. در این مراسم مردگان را می‌شورند و با این کار آدمی را پاک و به دور از گناهان و آلودگی‌ها روانه دنیای دیگر می‌کنند، همچنین تطهیر با آب در آغاز مراسمات دینی نیز از مهم‌ترین ارکان آماده شدن برای عبادت به شمار می‌رود. (ر.ک: همان)

پیوند آب و درخت، پیوندی طبیعی است و در این پیوند، آب لازمه رشد و بقای درخت. این پیوند انکارناپذیر در اشعار سپهری و باز بیشتر بر پایه انگاره اساطیری شکل گرفته است. از این رو عامل پیدایش جهان، پاکی و طهارت، ولادت و رستاخیز نو و جلوه‌گر زمان نو مداوم است و در اشعاری از پاز و سپهری که این دو عنصر و مراعات‌النظیرهای آنها چون موجوداتی در هم دیگر می‌آمیزند و یا به جای یکدیگر به کار می‌روند، پیوند عمیق فکری‌ای بر پایه این نگرش ایجاد می‌شود. اشعار ذیل از سپهری ناظر

به این پیوند است: «به روی شط وحشت برگی لرزانم/ ریشه‌ات را بیاويز» (سپهری، همان: ۱۴۱)، «ریشه/م از هوشیاری خورده آب» (همان: ۱۶۳)، «جوانه شور مرا دریاب، نورسته زود آشنا» (همان: ۱۷۶)، «در خواب درختان نوشیده شویم، که شکوه روییدن در ما/ می‌گذرد.» (همان: ۱۸۹).

بر پایه همین پیوند است که سپهری برای رستنی‌ها عبارت «آب‌های مصور» را به کار می‌برد: «رفتم نزدیک آب‌های مصور/ پای درخت شکوفه‌دار گلایی/ با تنه‌ای از حضور/ نبض می‌آمیخت با حقایق مرطوب/ حیرت من با درخت قاطی می‌شد.» (همان: ۴۲۱) و پای وی به جای آب در خلوص سکوت نباتی فرو می‌رود: «من که تا زانو/ در خلوص سکوت نباتی فرو رفته بودم» (همان: ۴۴۲).

در منظومه «سنگ آفتاب» پاز به وضوح پیوند آب و درخت را می‌بینیم و این دو به همراه نور، عناصری‌اند که شعر «سنگ آفتاب» همچون بنایی بر پایه آن‌ها استوار آمده است، در این شعر آب و درخت با زبانی شاعرانه پاز عمیقاً باهم پیوند می‌یابند، باهم ارتباط دارند و در گستره وحدت هستی به یکدیگر مبدل می‌شوند: «بیدی از بلور، سپیداری از آب/ فواره‌ای بلند که باد کمائی‌اش می‌کند/ درختی رقصان اما ریشه در اعماق/ بستر رودی که می‌پیچد، پیش می‌رود/ روی خویش خم می‌شود، دور می‌زند.» (پاز، ۱۳۷۱: ۱۷)، «تمام شب می‌باری تمام روز/ سینه مرا با انگشتان آبت می‌گشایی/ چشمان مرا با دهان آبت می‌بندی/ در استخوانم می‌باری و در سینه‌ام/ درختی مایع ریشه‌های آبریزش را تا اعماق می‌دواند.» (همان: ۲۰)، «چهره باران در باغ سایه‌ها/ آبی که با سماجت در کنارم جاریست.» (همان: ۲۱)، «در زیر آفتابی بی‌زمان/ و در کنار من تو چون درختی راه می‌روی، تو چون رودی راه می‌روی.» (همان: ۳۶)

در اشعار دیگر وی نیز این پیوند را می‌بینیم: «همچون جنگلی در بستر برگ‌هایش/ خفته‌ای تو در بستر بارانت» (همان، ۱۳۸۳: ۵۱)، «درختی ایستاست/ درختی دیگر روان/ رودبار درختان/ بر سینه‌ام می‌کوبد/ خیزش سبز اقبال.» (همان: ۱۱۸)

شعر معروف دیگری که در آن پاز، از پیوند آب و درخت و در ضمن آن پیوند درخت با انسان بهره می‌برد و با آن‌ها مفاهیم و تصاویر شاعرانه خود را به ما القا می‌کند، شعر «به من گوش سپار چنان که به باران» است. در این شعر نیز به مانند شعر «سنگ آفتاب»، انگشت

معشوقه خویش را به آب همانند می‌کند: «انگشتان آب تو پیشانیم را مرطوب می‌کند.» و صفات و حالاتی که به باران می‌دهد، آن را به درخت و در نهایت به خود نزدیک می‌سازد و در مفهوم کلی با آن یکی می‌شود: «از خیابان می‌گذری به پیشانیم وارد می‌شوی/ گام‌های آب بر سرتاسر چشمانم/ به من گوش سپار چنان‌که به باران» و «گوش کن به باران که می‌دود در ایوان/ اکنون شب، شب‌ترین شب است در بیشه/ آذرخش لابلای برگ‌ها آشیان گزیده است/ باغ ناآرام غوطه می‌خورد/ سایه‌ات این صفحه را فرا می‌گیرد.» (همان: ۷۶-۷۸)

مهم‌ترین اصلی که شعر سپهری و باز را سخت به هم نزدیک می‌سازد، جلوه‌های بسیار نزدیک به هم این پیوند است که دلالت بر آبخور فکری یکسان این دو شاعر دارد و از طرفی این پیوندها در راستای هدف والای دیگری هستند که در نهایت به وحدت هستی می‌انجامد و این وحدت هستی مهم‌ترین استنتاجی است که سپهری و باز در پی القای آن هستند.

۲-۵. پیوند آب و نور در اشعار سپهری و باز

آب و نور علاوه بر پیوندها و شباهت‌های ظاهری به صورت دو عنصر اساسی در اساطیر آفرینش از جایگاه مهمی برخوردارند. در بسیاری از باورهای کهن ریشه ظهور خدایان باستانی و عناصر مهم طبیعت به آب و منبع مهم آن دریا و دریاچه و نور و منبع‌های مقدس آن یعنی خورشید، ماه و آتش و دیگر جلوه‌های این دو عنصر بنیادین می‌رسد. در اساطیر جلوه‌های گوناگون این پیوند را در رابطه خورشید با آب و ماه با آب می‌بینیم.

مهم‌ترین پیوند و رابطه خورشید با آب را در مصر و هند باستان در ملازمت گل نیلوفر می‌بینیم (ر.ک: هارت، ۱۳۷۴: ۱۹-۲۱ و ۸-۱۳). «نیلوفر» (لوتوس) گلی است که در آغاز بود و هستی از آن نشأت یافت، نیلوفر مظهر خروج خورشید از آب‌های آشفته‌گی آغازین است. نیلوفر گل نور مظهر ماندگار است، شکوفه‌اش یعنی بسط اشراق، نماد انسان فوق‌العاده یا تولد الهی است. نیلوفر یعنی زمین عالم هستی که در آب‌های امکانات بی‌پایان می‌شکفتد. (ر.ک: ضرابی‌ها، ۱۳۸۴: ۲۴۷) گل نیلوفر در دین بودا نیز خویشکاری بسیار نزدیکی به گل نیلوفر مصریان دارد: «در اساطیر، مفهوم پورانی (Puranique) ولادت برهما با مضمون تزیینی ساقه زیرزمینی که از نشان آب سر می‌کشد، تطبیق می‌کند. اوباجاجا

(Obajaja) نامیده شده یعنی «زاده لوتوس» که از ناف ویشنو روییده است. رمز لوتوسی که از آب یا از علامت آب، سر برمی کشد. نشانگر منشا یا منبع صدور عالم است (ر.ک: الیاده، ۱۳۷۲: ۲۷۳).

در شعر سهراب سپهری بارها به گل نیلوفر اشاره شده است: «شبم مهتاب می بارد/ دشت سرشار از بخار آبی گل های نیلوفر» (سپهری، ۱۳۸۸: ۱۵۱) «زیر باران باید چیز نوشت، حرف زد، نیلوفر کاشت»، «کار ما شاید این است/ که میان گل نیلوفر و قرن/ پی آواز حقیقت بدویم» (همان: ۲۹۸ و ۳۰۴-۳۰۵) و یا «برای خواب دلاویز و ترد نیلوفر، همیشه فاصله ای هست» (همان: ۳۱۴)، «مانده تا برف زمین آب شود/ مانده تا بسته شود این همه نیلوفر وارونه چتر/ ناتمام است درخت» (همان: ۳۸۳)، «وستا، می بینم خواب:/ بودایی در نیلوفر آب» (همان: ۲۴۴).

در اشعار پاز نیز در منظومه «سنگ آفتاب» با «نیلوفر» و «روبرو می شویم»: «پیچک آویخته از پرتگاه خوابناک/ نیلوفر معلق، گیاه زهرآلود/ گل رستاخیز، خوشه حیات» (پاز، ۱۳۷۱: ۲۳) که از نیلوفر با صفات گل رستاخیز و خوشه حیات یاد می کند. باور کهنی که در آن رستنی ها را نماد باززایی و جاودانگی می دانستند.

سپهری با در نظر داشتن آفرینش جهان از آب های نخستین و ارتباط آن با نور خورشید با مجاز به آفرینش هستی اشاره می کند: «چرا مردم نمی دانند/ که لادن اتفاقی نیست/ نمی دانند در چشمان دم جنانک امروز، برق آب های دیروز است؟» (سپهری، ۱۳۸۸: ۳۹۰) و در شعری دیگر، چنانچه آب منور، ایجاد کننده هستی است، در نقطه مقابل آن، آب تاریک، باعث نابودی هستی قلمداد شده: «نفرین به زیبایی _ آب تاریک خروشان _ که هست مرا/ فرو پیچید و برد» (همان: ۲۰۶)

پاز در شعر «روزگار همانند» در مصراع می به همانندی نور و آب اشاره می کند: «زیبایی و زمان همانندند/ نور و آب» (پاز، ۱۳۷۳: ۷۹) و در این شعر نسبتا بلند، عناصر طبیعی را در هم می آمیزد (ر.ک: همان: ۴۸-۵۸) و در عرصه شعری خود بیشتر این باور کهن را با حالات وجود خویش و معشوق خویش متجلی می سازد: «من خواب های سنگی را که خواب نمی بیند دیدم/ و چون سنگ ها در انتهای سال ها خونم را شنیدم/ که در رشته هایش نغمه خوان می رفت، دریا با وعده

نور آواز می‌خواند/ دیوارها یک به یک راه باز می‌کردند/ همه درها شکسته می‌شد/ و خورشید در میان پیشانی‌ام منفجر می‌شد/ و پلک‌های فرو بسته‌ام را می‌گشود/ قنداقه هستی‌ام را می‌درید/ مرا از خویشتن می‌رهاند.....» (همان، ۱۳۷۱: ۴۳-۴۴) و با نگاهی هستی‌شناسانه می‌گوید: «پنک کلام نخستین/ نوشته شد (یک، دو، سه -/ آفتاب فراز/ چهره تو دوخته بر آب چاه/ چون آفتاب حیرت‌زده)» (همان، ۱۳۷۳: ۳۲).

از نمودهای دیگر پیوند خورشید و آب، می‌توان به پیوند این دو بر اساس پاکی اشاره کرد. در این پیوند یا سفر خورشید از آب آغاز می‌شود: «در اساطیر هند سفر خورشید که به هنگام سپیده دم به شکل دختری جوان نمودار می‌شود از درون آب آغاز می‌گردد (زمردی، ۱۳۸۵: ۵۲ به نقل از ریگ‌ودا، ماندلای اول، سرود ۴۸). یا خورشید تصویر گر آب و یا تطهیر گر عناصر طبیعی و آب است: در ریگ‌ودا خورشید نگدارنده آب است (ر.ک: همان: ۶۱، به نقل از ریگ‌ودا، ماندلای دهم، سرود ۱۳۶). در خورشیدشت نیز به تطهیر آب، زمین و آفرینش به وسیله خورشید اشاره شده است (همان، به نقل از یشته‌ها، خورشید یشته، بند ۲).

سپهری و پاز نیز با نظر به این پیوند، اشعاری بسیار زیبا خلق کرده‌اند چنانکه سپهری می‌گوید: «پس از لحظه‌های دراز/ پرتو گرمی در مرداب یخ‌زده ساعت افتاد/ و لنگری آمد و رفتش را روح ریخت/ و من هنوز/ در مرداب فراموشی، نلغزیده بودم/ که به راه افتادم.» (سپهری، ۱۳۸۸: ۱۳۱-۱۳۲)، «بی هیچ صدا، زورقی تابان، شب آب‌ها را خواهد شکافت/ زورق‌ران توانا.... در پرتو یک رنگی، مرواید بزرگ را در کف من خواهد نهاد.» (همان: ۱۹۳)، «دستی افشان، تا ز سر انگشتان صد قطره چکد، هر قطره شود/ خورشیدی/ باشد که به صد سوزن نور، شب ما را بکند/ روزن روزن.» (همان: ۲۶۵) و اکتاویو پاز در اشعاری چون: «تاق‌هایی که چون کشتی‌هایی لغزان/ در خلیجی از نورند؛ یا چون زیر دریایی‌ها/ سکوت گسترش می‌یابد و در امواج سبز پراکنده می‌شود.» (پاز، ۱۳۷۱: ۳۲)، «مروز بعد از ظهر/ از فراز پلی آفتاب را میان آب‌های رودخانه‌ای دیدم.» (همان، ۱۳۷۳: ۵۴) و «به زبان آب با تو سخن خواهم گفت/ به زورق آذر خشی پاسخ بگو مرا.» (همان: ۱۰۵).

پیوند عمیق نور با آب را در واقع می‌توان در پیوند ماه با آب دید: «تلقی شیمیایی از اسطوره‌شناسی در باب ماه و ارتباطش با عناصر اربعه، تنها با عنصر آب حفظ شده است. (ر.ک: زمردی، ۱۳۸۵: ۹۱) هندی‌ها معتقدند که ماه در آب‌هاست و باران از ماه سرچشمه می‌گیرد. خدای ماه بابلیان نیز ضابط آب‌ها بود. (ر.ک: معصومی، همان: ۵۳-۵۵).

نمونه‌های ذیل از شعر سهراب سپهری و اکتاویو پاز ناظر به این پیوند باستانی میان ماه و آب است. سپهری، تقریباً هر کجا نامی از ماه می‌برد، آن را به همراه آب می‌آورد: «در نمازم جریان دارد ماه، جریان دارد طیف»، «در موستان گره ذایقه را باز کنیم/ و دهان را بگشاییم/ اگر ماه در آمد.» (سپهری، همان: ۲۷۸ و ۲۹۹)، «ماه تابیده به بشقاب خیار، به لب کوزه آب» (همان: ۳۵۹)، «تا سواد قریه راهی بود/ چشم‌های ما پر از تفسیر ماه زنده بومی/ شب درون آستین‌ها مان.» (همان: ۳۷۲-۳۷۳)، «و صدا دارترین شاخه فصل، ماه را می‌شنود.» (همان: ۳۷۸)

در اشعار پاز این پیوند با بیانی شاعرانه‌تر جلوه می‌یابد: «من از میان پیشانی‌ات می‌گذرم بدان سان که از میان ماه/ و از میان اندیشه‌ات، همچنان که از میان ابری.» (پاز، ۱۳۷۱: ۲۰)، «دختری که نگاهم را دزدید/ بر نرده مهتابی از باران سبز خم شده بود.» (همان: ۲۲)، «ماه تموز، ماه آویخته به دار/ دست‌نیشته دریا بر سیاه‌سنگ/ دست‌نیشته آفتاب، دانه انار، سنبله گندم.» (همان: ۲۴)، «زندگی و مرگ/ در تو آشتی می‌کنند، بانوی شب/ برج زلالی، ملکه بامداد/ دوشیزه ماه، مادر مادر آب‌ها/ جسم جهان، خانه مرگ.» (همان: ۴۲).

۲-۶. وحدت درخت، آب و نور در اشعار سپهری و پاز

در اساطیر وحدت درخت، آب و نور را در رمزپردازی مربوط به ماه مشاهده می‌کنیم. با نظر داشتن این نکته که انسان‌های نخستین نور را به خاطر اهمیتی که برای حیات نباتات و جانوران یعنی خوراک انسان‌ها داشتند، می‌پرستیدند. آن‌ها منابع نخستین نور را در ماه، خورشید، آذرخش و آتش می‌دیدند و این منابع را مقدس و ایزدی می‌دیدند. از این روست که اقوام پیشین از پرستش اصل زندگانی جاوید به پرستش اجرام سماوی و در وهله نخست خورشید و ماه رسیدند. خورشید و ماه نخستین پدر آسمانی و نخستین مادر آسمانی بودند. انسان‌های نخستین پس از ماه و خورشید، رعد، پدر آب و آتش را به خدایی انتخاب

کردند. آذرخش تجلی قدرت ماه بوده است زیرا فروخش یادآور درخشش ماه و مبشر باران و ماه خود ضابط باران است (ر.ک: معصومی، ۱۳۸۷: ۳۰-۷۰)؛ بنابراین آن پیوند و وحدتی که مابین درخت، آب و ماه مطرح است، بر پایه عنصر واحدی به نام «نور» شکل پذیرفته است و این وحدت بر جلوه‌های گوناگون نور از قبیل خورشید، رعد و آتش نیز جاری و ساری است. ماه ضابط همه مراتب عالم که قانون سیوررت و کون ادواری بر آن‌ها حاکم است، یعنی آب، باران، رستنی‌ها و باروریست. ماه در ذهن بشر بدوی، با درک فضایل ماه، میان پدیده‌های باران، جزر و مد و تخم‌افشانی، روابط همدلی و برابری برقرار می‌کند. مثلاً از کهن‌ترین ایام یا شاید از دوران نوسنگی همزمان با کشف برزیگری، «رمزپردازی واحدی»، ماه، آب، باران، بارگیری زنان، جانوران، رستنی‌ها سرنوشت انسان پس از مرگ و مراسم رازآموزی را به هم می‌پیوندد و در ذهن انسان به آن‌ها وحدت می‌بخشد. (ر.ک: الیاده، ۱۳۷۲: ۱۶۱-۱۶۲)

این وحدت و پیوند در اشعار سپهری و پاز تنها محدود به پیوند ماه با آب و درخت نیست و بر اساس اهمیت نور در نگرش آن‌ها نیز در تمامی جلوه‌های نور نمایان است. این دو شاعر بر پایه پیوندی که میان انسان و درخت، درخت و نور و نور و درخت و آب است، وقتی سخنی از یکی از این عناصر به میان می‌آورند، آن دیگری‌ها را نیز اراده و یا القا می‌کنند. این نکته در درک بعضی از اشعاری که به ظاهر هیچ پیوندی بین کلمات نیست و مفهومی از آن جملات یافت نمی‌شود، بسیار به ما یاری می‌رساند. در بیان شاعرانه سپهری و پاز، جلوه‌های گوناگون این پیوند، به روشنی دیده می‌شود. نمونه‌های زیر تنها موارد چندی از آن است: سپهری: «سایه دراز لنگر ساعت / روی بیابان بی‌پایان در نوسان بود / و من در کنار تصویر زنده خوابم بودم / تصویری که در رگ‌هایش در ابدیت می‌تپید / و ریشه نگاهم در تار و پودش می‌سوخت.» (سپهری، ۱۳۸۸: ۹۳)، «درختی تابان / پیکرم را در ریشه سیاهش بلعید / طوفانی سر رسید / و جاپایم را ربود.....نگاهی به روی نهر خروشان خم شد: / تصویری شکست / خیالی از هم گسیخت.» (همان: ۱۴۰)، «من دیرین روی این شبکه‌های سبز سفالی خاموش شد / در سایه - آفتاب این درخت افاقا، گرفتن خورشید را / در ترسی شیرین تماشا کرد.» (همان: ۱۴۶).

پاز: «الحظه شفاف در به روی خویش می‌بندد/ از درون می‌رسد و ریشه در اعماق می‌دواند،/ در درون من رشد می‌کند و همه وجود مرا فرا می‌گیرد/ شاخ و برگ هندیانی‌اش مرا به بیرون پرتاب می‌کند/ اندیشه‌های مهجور من فوج پرندگان آن است/ پیکش در رگ‌هایم می‌گردد/ در درخت ادراک، در میوه بویناک از زمان» (پاز، ۱۳۷۱: ۲۶)، «عربانی من عادی می‌نمود: مثل آب بودم، مثل هوا/ زیر نور سبز درخت» و «درون باغ: برگ‌ها به هم پیچیده/ نفس سنگ‌ها چنان که گویی زنده‌اند/ خواب آلودگی گل‌های ماکنولیا/ نور برهنه بر اندام‌های خال‌کوبیده درختان/ آب، علفزار سرخ و سبز را با چهار بازو در آغوش می‌کشید/ و در مرکز، زن، درخت،/ پر مرغان آتش» (همان: ۶۶). در اساطیر هندی چنانچه در داستان مهابهاراتا (Mahabharata) نیز آمده است، گندهارواها (Gandharvas) و آپساراس‌ها (Apsarases) دو گروه کهن از موجودات آسمانی هستند که در سامهیتا‌های (Samhitas) متاخر اغلب با آب‌ها و درختان مربوط شده‌اند و در توصیف کارهایشان اغلب به عنوان ایجادگر درخشش از آذرخش از آن سخن می‌رود و یا در آیین جین هندی هر سه عنصر آب، آتش و رستنی در ارتباط با آدمی ستایش می‌شوند. (ر.ک: الیاده، همان، ج ۲: ۱۶۱-۱۶۰) نشانه‌هایی از این پیوند عمیق در اساطیر آفرینش نیومکزیکو نیز دیده می‌شود که در آن جا آفرینش نخستین تخمه آدمی را با تمثیل رشد گیاهان در پیوند با آب و نور بیان می‌دارند. (ر.ک: همان: ۲۳۸)

الیاده، در نتیجه تحقیقات خود در خصوص اساطیر می‌گوید: «انسان ظهور ناپایدار صورت و وجهی نو از نباتات است که پس از مرگ به حالت تخم یا روح به درخت بازمی‌گردد. انسان‌ها بار دیگر به زهدان عالم می‌پیوندند و از نو، جرثومه می‌شوند و مرگ، برقرای مجدد ارتباط با سرچشمه زندگی کلّ یا حیات عالم است.» (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۸۹-۲۸۸)

چون باور به تناسخ متضمن خلط عوالم نباتی و انسانی است، «چرخه تناسخ» شاید یک پارچه‌ترین تفکر باستانی و اساطیری در رابطه با پیوند عمیق عناصر گوناگون با آدمی باشد که سیر نفس‌ها به ویژه نفس انسانی را در مراحل و عناصر و قالب‌های گوناگون بیان می‌دارد. چرخه تناسخ خود نیز در باور عمیق دیگری به نام «زنده‌پنداری» یا «آنیمسم» ریشه

دارد. در اوپانیشاد مطابق تفکر چرخه تناسخ هندوان، مراتب وجودی در سه مرحله به تصویر کشیده شده است: جانوران، آدمیان و نباتات. (ر.ک: اوپانیشاد، ج ۱: ۲۹۶ به نقل از زمردی، ۱۳۸۷: ۳۰) پیوند درخت و انسان در روایات مربوط به مسخ و تبدیل انسان به گیاه و گیاه به انسان در اساطیر ملل گوناگون نمود یافته است و رویدن ریاس از نقطه کیومرث در روایات کهن ایرانی نمونه برجسته‌ای از آن است. آدمی بدین طریق با درخت و از درخت با نور و آب پیوند می‌یابد و در یک دید توحیدانه اساطیری، با این عناصر یکی می‌شود تا بدین وسیله بتواند با هستی یکی شود و به آن آغازها برسد و در روح نباتی، به آن الوهیت و ملکوت دست یابد. چنان‌که در تاریخ ادیان، درخت یکی از رمزهای صعود و رسیدن به آسمان‌هاست و در آیین کهن شمنی نیز شمن از درخت بالا می‌رود تا به دروازه کیهان برسد و با خدایان گفتگو کند. (ر.ک: زمردی، ۱۳۸۵: ۱۷-۱۶)

۳. نتیجه‌گیری

سپهری و پاز در جستجوی آن حقیقت نخستین و صفای راستین رو به دنیای اساطیری می‌کنند و در آنجا به دنبال آن پیوند عمیقی می‌گردند که بتواند وحدت و ارتباط ناگسستنی آدمی را با عناصر اصلی هستی نشان دهد. از آن‌رو در میان باورهای اساطیری به پیوند آدمی با درخت، آب و نور می‌رسند که به خاطر پاکی و زایا بودن نخستین این عناصر بنیادین کارکرد مهمی را دارند. فرهنگ هند از میان باورهای باستانی به عنوان آبخور اصلی فکری این دو شاعر نمود بسیار بارزی در اشعار آنان دارد و در مرتبه بعدی، وسعت دانش اساطیری این دو شاعر و کاربرد مشابه این دانش در اشعار آنها، فضای شعری بسیار مشابهی را از این منظر خلق کرده است. با بررسی و تبیین درخت، آب و نور در اشعار سپهری و پاز، به این نتایج می‌رسیم که بر پایه نگرش کهن‌گرایانه این دو شاعر، درخت به عنوان یک عنصر اساطیری، در اشعار آنها کارکردی مشابه با اساطیر دارد، انگاره نسب‌شناسی به شمار رفته و با انسان و شاعر وحدت یافته است. درخت و نور عمیقاً با یکدیگر در ارتباط هستند و این ارتباط تا بدان‌جاست که گاه سپهری و پاز یکی از این دو

عنصر را به جای هم به کار می‌برند و از این رو گاهی ترکیباتی به ظاهر نامأنوس از آن حاصل می‌شود. درخت و آب باهم درآمیخته‌اند و در ترکیبات شاعرانه بسیاری، صفات همدیگر را به خود گرفته‌اند و کارکردهای یکدیگر را دارند. آب و نور چون دو ماده‌ای شگفت‌انگیز و آسمانی، باهم پیوندی ناگسستنی دارند و در ارتباط با درخت، تصویرگر بعد معنوی درخت و انسان‌اند. این دو شاعر در گستره هستی، در جستجوی آن حقیقت نخستین و وحدت کیهانی از پیوند انسان با درخت، پیوند درخت با نور، پیوند درخت با آب و پیوند نور با آب، به یک وحدت کلی می‌رسند و با بیان هر یک از این عناصر، دیگر عناصر طبیعت و هستی را مطمح نظر خویش قرار می‌دهند. درک بسیاری از مصراع‌های این دو شاعر در گرو فهم ارتباط این عناصر در بستر اساطیری است و این اصل عبارات و ترکیبات غریب شاعرانه آن‌ها را روشن می‌کند و در دیدی کلی، این دو شاعر را که از دو ملیت متفاوتی‌اند، به همدیگر نزدیک می‌سازد.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- قران کریم
- اردلانی، شمس‌الحاجیه. (۱۳۹۵). «کارکرد اسطوره‌ها در اشعار سهراب سپهری». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*. بهار، (۴۲)، ۴۲-۱۱.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۲)؛ *شمینسیم: فنون کهن خلسه*. ترجمه محمد کاظم مهاجری. تهران: نشر ادیان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۲)؛ *متون مقدس بنیادین از سراسر جهان*. برگردان مانی صالحی علامه، دوره ۴ جلدی. چ ۳، تهران: فراروان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۶۷). *افسانه و واقعیت*. ترجمه نصرالله زنگویی. تهران: پاپیروس.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۲). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش.
- باستید، روژه. (۱۳۹۱)؛ *دانش اساطیر*. ترجمه جلال ستاری. تهران: توس.
- بندهش. (۱۳۶۹). گزارش مهرداد بهار. تهران: توس.

- بورخس، خورخه لویس. (۱۳۸۸). *این هنر شعر*. ترجمه میمنت میرصادقی و هما متین رزم، چ دوم. تهران: نیلوفر.
- *بهگودگیتا (گیتا)، سرود خدا/یان* (۱۳۷۴)؛ ترجمه محمدعلی موحد. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- باز، اکتاویو. (۱۳۸۳). *به من گوش سپار چنان که به باران*. ترجمه سعید سعیدپور. تهران: مروارید.
- باز، اکتاویو (۱۳۷۷). *سمندر*. ترجمه فولاد نظیری. تهران: سازمان چاپ احمدی.
- باز، اکتاویو. (۱۳۷۱)؛ *سنگ آفتاب*. ترجمه احمد میرعلایی. تهران: فروغی.
- بورخالقی چترودی، مهدخت. (۱۳۸۷). *درخت شاهنامه*. چ دوم، مشهد: شرکت به نشر.
- توب، کارل. (۱۳۷۵). *اسطوره‌های آزتکی و مایا*. ترجمه عباس مخبر. تهران: مرکز.
- داتی، ویلیام (۱۳۹۶)؛ *اساطیر جهان*. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور. چ دوم، تهران: چشمه.
- دوبوکور، مونیك. (۱۳۷۳). *رمزهای زنده‌جان*. ترجمه جلال ستاری. تهران: مرکز.
- زمرّدی، حمیرا. (۱۳۸۷). *نمادها و رمزهای گیاهی در شعر فارسی*. تهران: زوآر.
- زمرّدی، حمیرا. (۱۳۸۵)؛ *نقد تطبیقی ادیان و اساطیر در شاهنامه فردوسی، خمسة نظامی و منطق الطیر*. چ دوم. تهران: زوآر.
- سپهری، سهراب (۱۳۸۹). *اتاق آبی*. تهران: مرز فکر.
- سپهری، سهراب (۱۳۸۸). *هشت کتاب*. تهران: طهوری.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۲). *نگاهی به سپهری*. تهران: صدای معاصر.
- صفاء، ذبیح الله. (۱۳۶۹). *حماسه‌سرایی در ایران*. چ پنجم. تهران: امیر کبیر.
- ضرابی‌ها، محمد ابراهیم (۱۳۸۴). *نگاه ناب* (۲ مجلد). تهران: بینادل.
- طاهری، علیرضا (۱۳۹۰). «درخت مقدّس، درخت سخنگو و روند شکل‌گیری نقش واق»، *فصلنامه علمی-پژوهشی باغ نظر*، مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر. زمستان، سال هشتم، (۱۹)، ۴۳-۵۴.
- *کتاب مقدّس، عهد عتیق و عهد جدید* (۱۸۹۵). به همت انجمن کتاب مقدّس ایران.
- کوک، راجر. (۱۳۸۷). *درخت زندگی*. ترجمه سوسن سلیم‌زاده و هلینا مریم‌قائم. تهران: جیحون.

- گزیده سرودهای ریگ‌ودا. (۱۳۷۲). به اهتمام محمد رضا جلالی نائینی. تهران: نقره.
- محمودی، مریم؛ خادمی، احمد. (۱۳۹۸). «سنگ آفتاب اکتاویو پاز و تاثیر آن بر ذهن و زبان شاملو». *نژوهش ادبیات معاصر جهان*. ۲۴، (۲)، صص ۵۶۵-۵۸۲.
- مختاریان، بهار. (۱۳۸۹)؛ درآمدی بر ساختار اسطوره‌ای شاهنامه. چ اول، تهران: آگه.
- معصومی، غلامرضا. (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر اساطیر و آیین‌های باستانی جهان*. چ دوم. تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- هارت، جرج. (۱۳۷۴). *اسطوره‌های مصری*. ترجمه عباس مخبر. تهران: مرکز.
- یوست، فرانسوا (۱۳۸۶). «چشم‌انداز تاریخی ادبیات تطبیقی». ترجمه علیرضا انوشیروانی. *مطالعات ادبیات تطبیقی*، ش ۳، صص ۶۰-۳۳.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۷). *انسان و سمبولهایش*. ترجمه حسن اکبریان طبری. تهران: دایره.

ب. منابع لاتین

- Valdivia, Benjamin (2022). India as a reference in Octavio Paz, *Rapkatha Journal on interdisciplinary studies in humanities*, September, Vol 14, No: 3, 1-8.
- Wilson, Jason (1979). *Octavio Paz, a study of his poetics*, Cambridge University: London.